

יוספה טביב־כליף

מזרחיות פוסט-ליברלית: בשורה חדשה?

גיא אבוטבול־זלינגר (עורך). **ההד המזרחי במרכז הישראלי**. ירושלים: כרמל. תשפ"ב-2022.
302 עמודים.

א סופת המאמרים "ההד המזרחי במרכז הישראלי", בעריכתו של ד"ר גיא אבוטבול־זלינגר, מתמקדת בתמורות שחלו באתניות המזרחית עם היווצרותו של מעמד מזרחי מובילי, ובקושי של מזרחים רבים להמשיך ולזהות עצמם כקבוצת מיעוט מודרת. עשרים שנה לאחר שהאתניות המזרחית נידונה והוגדרה בכנס המזרחי הראשון שהתקיים במכון ון־ליר בירושלים כקטגוריה פוליטית של דיכוי והדרה וכאופוזיציה לאשכנזיות, מציעה האסופה מבט מחודש ומעודכן באמצעות התבססות על פרדיגמת הסוציולוגיה של המשמעות. כלומר, השתנות משמעותה של האתניות בהתאם לעולם המשמעות שבתוכו היא מתעצבת. האסופה כוללת עשרה מאמרים, אמפיריים ותיאורטיים, ונקודת המבט העיקרית ממוקדת בעולמם הפרשני של הנחקרים/הסובייקטים המזרחים, ובמרחק שנפער בין עולמם הפרשני לבין הקטגוריות הסוציולוגיות הממיינות.

לסוציולוגיה של המשמעות קדמו שתי התפתחויות או שני מעברים בסוציולוגיה של האתניות בישראל, ובסוציולוגיה של חקר המזרחים והמזרחיות בפרט, הנידונות בקצרה

במבוא לספר – המעבר מגישות מבניות נוקשות לחקר אתניות אל גישות דינמיות ומווסתות יותר, והמעבר ממאפיינים של שוליות והדרה, שהיו דומיננטיים בחקר המזרחיות, למאפיינים של העצמה וניעות (מוביליות). **מאן חשיבותה של האסופה.**

האסופה מציעה מבט מחודש על מעמד ואתניות מזרחיים – קטגוריות משורגות שעד כה נחשבו יציבות, וכעת זוכות לתוכן עדכני, מגוון, מורכב ו"ניואנסי" יותר, המחלץ את המזרחיות מהיותה קטגוריה סגורה ומוגבלת או תמונת תשליל של אשכנזיות. כך למשל, "המבנה המרחבי של המעמד הבינוני", העולה במאמרם של גיא אבוטבול-זלינגר ואבי שניידר, מלמד כי המעמד הבינוני המזרחי כבר אינו מקשה אחת, וכי מרחבים שונים – דוגמת מעמד בינוני מזרחי החי במרחבים כפריים אל מול מעמד בינוני מזרחי החי במרחבים עירוניים – מטעינים את הזהות האתנו-מעמדית של מזרחים בתכנים שונים; באופן דומה, המשגה של "דריכות אתנית", המובאת במאמרם של אורנה ששון-לוי וניסים ליאון על "השתכנזות", חושפת את אי-הנחת הזהותית הנלווית למעבר המעמדי של מזרחים, ומלמדת על תהליכי מוביליות מורכבים; כך גם המשגה "שלילה עצמית", כלומר ניסיון אקטיבי של מזרחים מוביליים להרחיק מעצמם את הזהות המזרחית כדי לצלוח את המשימה המעמדית, המשגה המובאת במאמרה של מירית חייבי-ברק; או הפער הנוכח בין הגדרות אתניות "אובייקטיביות", המבוססות על מוצא, לבין האופן שבו הסובייקטים מגדירים את זהותם האתנית, המופיע בשלהי האסופה במאמרם של נח לוי-אפשטיין וינון כהן על מוצא אתני וזהות בחברה היהודית. מאמרים אלה ואחרים חושפים התארגנות מחדש של היחסים הנרקמים בין מבני הכוח לבין עולם הפרשנויות והמשמעות של הסובייקט.

בהמשך ישיר לכך, המעבר השני מרפה ממאפיינים של דיכוי ומוחלשות, שבלטו בשיח הסוציולוגי המבני והאנליטי על מזרחיות, ומציע תחת זאת מאפיינים רכים יותר, הכוללים סוכנותיות, השכלה, יומיומיות, רב-ממדיות ורב-שכבתיות, אקטיביזם וזהות מזרחית "אטרקטיבית", כפי שמכנה זאת יפעת מואס במאמרה על פרשת ילדי תימן. אלה מחדשים את גבולות הקטגוריה האתנו-מעמדית, ומלווים את המעבר המעמדי של מזרחים, בין שמדובר במעבר ממשי, כזה המבטא תנועה בין המיקום המעמדי הנמוך של מזרחים למיקום מעמדי גבוה יותר, ובין שמדובר במעבר סמלי, כפי שניכר במאמרו של ניסים מזרחי על קבוצה וקבוצתיות. במסגרת זו דן מזרחי בפער הקיים בין האופן שבו חוקרים ופעילים חברתיים מתבוננים על מזרחים ומזרחיות לבין עולם המשמעות שמקנים מזרחים בעצמם לעצמם. כלומר, בעוד הראשונים יכולים לבחון מזרחים ומזרחיות מבעד לעדשה המבנית של אי-שוויון והפליה, האחרונים מציעים תסריטים גמישים יותר, שאינם נענים

בהכרח לקטגוריות הסוציולוגיות המוכרות והמובחנות שנוסחו באקדמיה, וכפי שמוסיף מזרחי – גם בחברה האזרחית.

חשוב לציין כי שני המעברים הללו אינם מייצגים שאלות של כוח, דיכוי ושליטה, כלל ועיקר, אלא, כאמור, מציעים הסברים רכים ומווסתים יותר, הצמודים לעולמות המשמעות של הסובייקטים.

שתי חולשות מרכזיות לאסופה זו, והן קשורות זו בזו. הראשונה קשורה במלאכת השיבוץ וההרכבה של המאמרים לכדי אסופה קוהרנטית. בעיקר בולטת אי־הבהירות של תנועת המטוטלת בין הסוציולוגיה של "למעלה" (התיאורטית והמסאית באופייה) לזו של "למטה" (האמפירית); החולשה הנוספת, והמהותית יותר, נוגעת לאופציה הפוסט־ליברלית העומדת במוקד הספר – התשתית התיאורטית המרכזית שעליה עומדת הסוציולוגיה של המשמעות – והצבתה ללא מבוא או דיון הערים לביקורת המוקדמת שכבר נוסחה כלפיה בספרות המחקר.

האסופה נפתחת במקבץ מאמרים אמפיריים המדגימים תהליכים ושינויים עדכניים החלים בזהות המזרחית. אלא שמייד אחריהם, באופן כמעט נטול הקשר או רציונל ברור, מופיע מאמר הגות של עופר סיטבון על מסורתיות וכלכלה פוסט־ליברלית. אם להתעכב לרגע על מאמרו של סיטבון, נדמה כי זה כלל אינו עוסק במזרחיות, אלא בפירוק הדקדוק הליברלי ובניסוח קווים לדמותה של כלכלה פוסט־ליברלית. למעשה, רק הפתיחה בת 16 השורות של המאמר מתייחסת באיזה שהוא אופן לזהות המזרחית, דרך זיהוי של הכותב את עצמו כמזרחי־מסורתי. כך נפתח המאמר: "כשהיינו נוסעים לשישי־שבת לסבא וסבתא, באשדוד של שנות ה־80, חיכינו בציפייה לטקסים הקבועים: הצפייה המשותפת בסרט הערבי, התפילה בבית הכנסת בשבת בבוקר, ההליכה לחוף הים הסואן, טקס ההבדלה [...] המסורתיות הזו, שבדרך כזו או אחרת, שותפים לה מרבית המזרחים בישראל [...] זוהי תפיסת העולם המסורתית המזרחית שהעניקו לי הוריי ושאותה אני מנסה להקנות לילדיי. כך למשל, בבת המצווה שלה, קראה בתי בשבת את פרשת השבוע בניגון תוניסאי לקול תקתוק המצלמות. החיים מורכבים" (עמ' 122). מעבר לתיאור המהותני־משהו של המזרחיות המסורתית, אפשר לומר כי בזאת מסיים סיטבון את התייחסותו למזרחיות, והוא עובר מייד לניתוח מעמיק של הכלכלה הפוסט־ליברלית. לאורך המאמר וגם בסיומו אין חזרה לשאלה או לסוגיה של מזרחיות, אפילו לא לשאלה של מסורתיות, שעימה פתח סיטבון את מאמרו. אלא שאז, עם מאמרו של גיא אבוטבול־זלינגר על אוהדי בית"ר ירושלים, נעה המטוטלת בחזרה למחקרים אמפיריים הממוקדים בעולם הפרשני של

הנחקרים, משם היא עוברת לסוציולוגיה של מעלה, עם מאמרו של מנחם מאוטנר שמגיב לניסים מזרחי, וממנו למאמרו של ניסים מזרחי. הלוגיקה מאחורי שיבוץ המאמרים אינה מנוסחת באופן ברור ואנליטי דיו.

דווקא בגלל החשיבות שמעניק העורך לאופציה הפוסט-ליברלית נכון היה להעמיד אותה בפתח האסופה – הן משום שמדובר במסות פילוסופיות המציעות כיווני חשיבה חדשים וחלופיים, הן משום שבמאמרים אלה מנוסחת האפשרות התיאורטית למעבר מהעדשה המבנית הקשיחה, שהייתה מרכזית בחקר מזרחיות, לעדשה עם רזולוציות משתנות הצמודות יותר לחיי היום-יום של מזרחים ולעולם המשמעות שלהם. במקרה כזה ניתן היה להציג את המאמרים האמפיריים שהזכרתי קודם כביטוי לאופן החשיבה הפוסט-ליברלי, אם לכך כיוון העורך.

העמדה הפוסט-ליברלית בחקר אתניות מזרחית מציעה קווי מחשבה מורכבים וסותרים, המחליפים את הפרדיגמות המבניות הנוקשות המוקרות. הנחת המוצא היא שההיגיון הליברלי אינו מנהל עוד דיאלוג עם עולם המשמעות של מזרחים בני המעמדות הנמוכים, כפי שכותב מנחם מאוטנר במאמרו (עמ' 165), והם בתורם דוחים אותו שוב ושוב. מאמרו של הסוציולוג ניסים מזרחי, "בין קבוצה לקבוצתיות", מציע תפיסה "מבושלת" יותר של טענות שנוסחו קודם בשורת מאמרים מכוננים שפרסם, בהם "פריקים וערסים", "הגן והג'ונגל", ועוד. מזרחי מציע לבחון את העמדה המזרחית כעמדה שמדלגת מעל ההיגיון והדקדוק הליברליים. כך, בעוד חוקרים ביקורתיים עשויים לתפוס את הקבוצה המזרחית כקבוצת מיעוט הנתונה להדרה והפליה, הרי שהסובייקטים המזרחים כלל אינם נושאים איתם זהות מזרחית-ביקורתית המושתתת על מאבק פוליטי. להיפך, בחיי היום-יום הם מתנהלים כאזרחים "מן השורה", מנהלים קשרים רגילים עם המדינה ועם מוסדותיה, וחווים את חייהם כמשופעי הזדמנויות ובעלי אופק פתוח, כך לדבריו (עמ' 170). את מאמרו מנקד מזרחי בדוגמאות שונות: חברת הכנסת מירי רגב, שפועלת לקידום תרבות מזרחית ובה בעת לסגירות לאומית; ההזדהות של מזרחים עם אמיר אוחנה חרף השתייכותו לקהילה הלהט"בית; המאבק של מזרחים מוביליים ומשכילים לפתיחת נחל האָסי לכלל הציבור; ותמיכתם של חברי כנסת מש"ס ומהליכוד במהלך.

אלא שעמדה זו, כפי שהזכרתי קודם, כבר זכתה בעבר לביקורות לא מעטות. נטען כלפיה שהיא מציגה זהות מזרחית מהותנית וחד-ממדית, המעקרת אותה מתוכן פוליטי ומהפוטנציאל הגלום בה לאתגור ושינוי סדר היום החברתי. כך, למשל, מתעלמים מאמרו של מזרחי ומאמרים אחרים באסופה מפעילות אזרחית ואקדמית של מזרחים רבים

המזהים עצמם כשמאל מובהק, ואף כשמאל רדיקלי. גם הטענה הנשזרת בחלק ממאמרי האסופה, שלפיה הסוציולוגיה של המשמעות מחליפה את הסוציולוגיה הביקורתית שטענה כי הבחירה בזהות מזרחית היא תוצר של תודעה כוזבת – אינה ברורה. מדומיינת ומומצאת, ובה בעת אמיתית, כפי שהראו בזמנו יהודה שנהב, חנן חבר ויוסי יונה בספרם על המזרחים, אבל כוזבת – ודאי אינה.

זאת ועוד, הסוציולוגיה של המשמעות, כפי שהיא מוצגת באסופה, ממוקדת כל כך במשמעות שמייחסים הנחקרים לזהותם האתנית, עד שהיא רואה בכך את ההסבר לתופעה הנחקרת. מאמרו של גיא אבוטבול-זלינגר על אוהדי בית"ר ירושלים ממשיך את טיעונו של מזרחי, שלפיו מזרחים רבים מבכרים את הזהות הקהילתנית על פני זו האוניברסלית, המזוהה עם שיח פוליטי יותר. בדרך זו, הצורך של האוהדים להסתופף תחת זהות קהילתנית הוא גם זה שמסביר את התנגדותם לצרף לשורות הקבוצה שחקנים ממוצא ערבי. הסבר זה מאיין את האפשרות של גזענות ועליונות לאומית, ומרדד תהליכים חברתיים מורכבים יותר.

ולבסוף, למעט מאמר אחד של קארין כרמית-יפת, על הרחם המזרחי במשפט הישראלי, אין באסופה כמעט עיסוק מובחן במגדר – גם לא עיסוק במיניות או עיסוק מעמיק במזרחיות ודת – וזאת אף שחלו תמורות משמעותיות הן בהתפתחותו של הפמיניזם המזרחי בישראל, הן בחיי היום-יום של נשים מזרחיות, בוודאי כאלו שעשו את המעבר המעמדי, ובכל תחומי החיים, בפרט במרחבים של השכלה ותעסוקה. נדרש היה להקדיש התייחסות משמעותית ומפורשת יותר לנושא.

לסיכום, הספר מסמן מגמות חשובות בסוציולוגיה של המזרחיות – הן ביחס להגדרות הסובייקטיביות של המזרחיות הן ביחס לזירות שבהן התחולל שינוי משמעותי, ומציג בתוך כך זהויות מזרחיות דינמיות, מורכבות, רב-ממדיות ורב-שכבתיות, עם היווצרותו של מעמד בינוני מזרחי. כאמור, בזה כוחה של האסופה. יחד עם זאת, נשאלת השאלה אם מגמות אלה, באופן הצגתן באסופה, מלמדות רק על תהליכים חדשים המבוססים על משמעות שמייחסים הסובייקטים לזהות, או שמא הן מקדמות גם תפיסות שמרניות הנעדרות תוכן פוליטי – תוכן שהיה מהודק לזהות המזרחית מראשית כינונה, ודאי בכנס ון-ליר לפני עשרים שנה.

ד"ר יוספה טביב-כליף, החוג ללימודי חינוך, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין.

דוא"ל: yosepha.tabib@mail.huji.ac.il